

Kaspar Villadsen

Civilsamfundet i det foucaultske blik

– magtens relæ eller magtkritikkens base?

Denne artikel diskuterer civilsamfundets status i poststrukturelle magtanalyser med særlig fokus på governmentality studier. Den påpeger, at begrebet har en ambivalent status inden for denne tradition: Er det en diskursiv styringskategori? Er det et domæne bestående af bestemte institutioner? Er civilsamfundet et gennemstrømningspunkt for magten eller et sæde for social kritik og modmagt? Disse uklarheder udfordres af de senere års politisk-administrative omfavnelser af "civilsamfund", "lokale fællesskaber" og "velfærdspluralisme", hvorved civilsamfundets styrings- og kritikpotentialer sammenvæves på nye og uventede måder. To centrale bidrag til teoretisering af magt og civilsamfund vurderes nærmere, nemlig henholdsvis Michael Hardt & Antonio Negri og Nikolas Rose. Mens Hardt & Negri hævder, at civilsamfundet er blevet gennemtrængt af kontrolsamfundets flydende magtformer, tillader Roses foucault-inspirerede tilgang at begribe civilsamfundet som på én gang styringskategori og base for modstand. Artiklen præciserer desuden Foucaults egen forståelse af civilsamfundet og foreslår forskydninger i den foucauldianske tilgang til velfærdsstat og civilsamfund i lyset af aktuelle velfærdsreformer.

Søgeord: Civilsamfund, governmentality, *Empire*, kritik, poststrukturalisme, Foucault.

Indledning

Michel Foucaults magtanalytik tillader os at undslippe den klassiske dualisme stat/civilsamfund, som alt for længe har fastlåst den politiske tænkning!

Dette udsagn kan læses i en række indflydelsesrige udgivelser fra de seneste to årtier, som beskæftiger sig med stat, styring og politik med afsæt hos Foucault (Miller & Rose 1992; Barry et al. 1996; Rose 1999). Governmentality-studier og andre Foucault-inspirerede magtanalyser har således hævdet, at de kan analysere, hvordan styring i moderne velfærdsstater udøves på subtile måder, som ikke kan begribes inden for den traditionelle modstilling mellem stat og civilsamfund. Disse analyser har vist, hvordan styring rækker ud over det formelle statsapparat ved at betone, hvordan en række ikke-statslige agenter spiller afgørende roller som magtudøvere. Frem for at reducere magt til den formelle stats påbud og sanktioner, dukker hybride netværk af statslige og ikke-statslige agenter op, hvori subjekter, grupper eller organisationers adfærd og selvledelse formes. I forlængelse af nogle indflydelsesrige udgivelser om governmentality i starten af 1990'erne (Burchell et al. 1991; Rose & Miller 1992) er der publiceret en lang række studier af denne type magtudøvelse, såvel i udlandet (fx Rose 1996; Cruikshank 1999; Morison 2000) som herhjemme (fx Larsen 2003; Villadsen 2004; Dahlager 2005; Andersen 2008). Særligt interessant for denne artikels problematik er de studier, som påpeger, hvordan aktuelle styringsprogrammer søger at styre det civile samfund gennem en art "forskelspolitik", hvor styringen retter sig mod og aktivt medtænker individers, familiers og kulturelle gruppers særlige identitet og dagligliv. Disse studier fremhæver, at de politiske og administrative agenter i moderne velfærdsstater typisk søger at styre "på afstand" ved at danne netværk og indgå alliancer med civilsamfundsaktører.

Det er oplagt, at det foucauldianske perspektiv har været succesfuldt til at begribe magtformer, som ikke meningsfyldt kan tilskrives staten og dens institutioner, men snarere har en netværkslignende karakter. Og det har sat fokus på magtformer, som umiddelbart skjuler deres styring ved at præsentere sig som antiautoritære, decentrale, medinddragende, empowering, frisættende m.m. Spørgsmålet er imidlertid, om disse studier faktisk helt undslipper et mere traditionelt begreb om civilsamfund? Ved nærmere eftersyn spiller begrebet typisk en dobbelttydig rolle. Det er på den ene side—hvilket fremhæves af de fleste governmentality-analytikere—en diskursivt konstrueret styringskategori, som har spillet en afgørende rolle for, hvordan politisk styring kan begrebsliggøres i moderne vestlige samfund. På den anden side synes der i mange af disse studier ved nærmere eftersyn at gemme sig en mere traditionel politisk filosofisk kategori, der anskuer det civile samfund som et særligt institutionelt domæne. I sin originale formulering fremført af bl.a. Adam Fer-

Kaspar Villadsen
Lektor, ph.d. ved
Institut for Ledelse,
Politik og Filosofi,
Copenhagen
Business School
E-mail:
kv.lpf@cbs.dk

guson og Alexis de Tocqueville bestod civilsamfundet af uafhængige og entreprenante grupper, som udgjorde en nødvendig, begrænsende modvægt til staten. Senere samfundsteoretikere¹ har tilsvarende defineret civilsamfundet som et domæne af ikke-statslige enheder, omfattende bl.a. familier, lokalsamfund, religiøse grupper, frivillige foreninger, sportsklubber, debatselskaber, politiske organiseringer, og de har udpeget disse enheder som sæde for fornyende socialkritik (Habermas 1992:453). Civilsamfundet i denne klassiske version synes at spøge i aktuelle governmentality-studier, der ganske vist ikke opererer med staten som center og civilsamfund som modpart, men som alligevel udpeger netop de ovennævnte enheder som afgørende styringsobjekter og alliancepartnere i den vidtforgreneede styring, der udøves "beyond the state", som det hedder i Nikolas Rose og Peter Millers tidlige artikel (1992).

Spørgsmål af både analytisk og politisk karakter trænger sig således på i forhold til foucauldianernes behandling af civilsamfundet. Kan civilsamfundet på én gang være en diskursiv styringskategori og et institutionelt domæne af agenter og organisationer? Er det et passivt objekt for styringsstrategierne, eller er det et sæde for modstand og social kritik? Er det klassiske spørgsmål om *betingelser* – institutionelle, retslige, velfærdsmæssige – for en udfoldelse af civilsamfundets potentialer for socialkritik og innovation irrelevant i det post-Foucauldianske perspektiv? Og, endelig, er dette perspektiv på højde med aktuelle velfærdsreformer, som netop henviser til civilsamfundet og dets instruktive etik som bekræftelsesinstans for deres hensigtsmæssighed og moralske rigtighed? En udfordring er her, at sådanne reformer i dag har adopteret begreber som "diversitet" og "pluralisme", som den poststrukturelle tradition og governmentality-studierne selv har et afgørende slægtskab med. Hermed opstår en mere intrikat forbindelse mellem magt og social kritik, som udgør en analytisk udfordring i forhold til civilsamfundets status.

Artiklen er ikke primært motiveret af indvendinger imod governmentality-traditionens begrebslige konsistens, men snarere af overvejelser over denne analytiske kritiks rolle i den nuværende politisk-intellektuelle situation. Målet er ikke at nå frem til en endelig begrebslig afklaring eller fiksering af begrebet civilsamfund. Således ønsker jeg ikke at træffe et endegyldigt valg mellem et traditionelt begreb fra den politiske filosofi versus en diskursiv sty-

ringskategori hentet i governmentality-litteraturen. Begge begreber kan have analytiske og kritiske fordele i bestemte sammenhænge, men artiklen ønsker at rette en større opmærksomhed mod begrebets uundgåeligt kontekstuelle brug og funktion. Artiklens eget udgangspunkt vil dog være det institutionelle begreb, som anvendes hvor intet andet er angivet.

Vi skal i det følgende først se nærmere på to aktuelle studier, som illustrativt fremviser såvel governmentality-analytikkens styrker i forhold til at begribe statslig myndighedsudøvelse som dens dobbelttydige forhold til civilsamfundet.

Sundhedsfremme gennem identitetsspil

I 2007 blev der i Danmark lanceret et nyt redskab til sundhedsfremme: et spil rettet mod forældre med skolebørn. Dette spil ved navn *Sundhed på spil* blev til i et samarbejde mellem den danske sundhedsstyrelse, fødevarestyrelsen og foreningen *Skole og samfund* og havde som formål at igangsætte en dialog om sundhed blandt forældre, lærere og elever på danske skoler (Sundhedsstyrelsen, 2009). Konkret er spillet bygget op omkring 40 spillekort med udsagn, der skal igangsætte diskussioner om en række sundhedsrelaterede emner, bl.a. madvaner, mobning, bevægelse og rusmidler. Et udsagn er fx: "forældre er de vigtigste rollemodeller for børn", som forældrene så skal diskutere, om de er enige eller uenige i. Enige holdninger kan nedfældes som aftaler, hvorved spillet får en mere seriøs, kontraktmæssig side. Spillet er tænkt anvendt på forældremøder og skole-hjem arrangementer på skolen.

Sundhed på spil fremviser en række interessante træk for en governmental magtanalyse. For det første er spillet, på linie med andre populære styringsteknologier som fx dialogteknologier, eksplicit antiformynderisk (Karlsen & Villadsen 2008). Det understreges, at spillet ikke leverer faste holdninger til sundhed; derimod er målet en aktiv dialog, som kan munde ud i fælles holdninger til elevers sundhed. Spillet skal være sensitivt over for borgeres egne synspunkter. Det skal således "give forældrene en stemme" og dermed sikre, at de får et medansvar for skolens sundhed (Sundhedsstyrelsen 2009).² Det understreges desuden i introduktionsfilmen til spillet, at målet ikke er, at alle skal leve på den samme måde. I et moderne samfund skal der være plads til diversitet, som det hedder. *Sundhed på spil* hævder da også at muliggøre, at folk former deres sundhedsidentitet på individuelle måder.

At et spil på denne måde tages i brug til sundhedsfremme er næppe tilfældigt: der drejer sig her om at friholde borgere fra en tendentielt overstyrede, formynderisk stat. Og spil og leg står jo netop i arketypisk modsætning til myndighed, hierarki og magt. Spillet rummer ikke nogen sanktioner eller kontrol-elementer, men fremviser velovervejede refleksioner over, hvordan magt udøves i en moderne kontekst. Det synes at bygge på en anerkendelse af, at magten for ikke at virke kontraproduktiv må være immanent i forhold til dens genstand – her ved at indskrive sig i familiers dagligliv, gensidige

relationer og selv-identitet. Spillet anskuer således ikke sin genstand som et passivt objekt, men som en flerhed af sociale kræfter, der vil forme og retningsgive kampagnens mål på forskellige og uforudsigelige måder. Sundhedsmyndighederne fremstår hermed som autoriteter, der erkender, at deres sundhedsmål ikke kan påtvinges autoritativt, "oppefra" eller "udefra", men må realiseres af de involverede agenter selv – og dette endda i kraft af den ikke-statslige forening og "kritiske vagthund", *Skole og Samfund*.

Sundhed på spil er blevet nærmere analyseret af Niels Åkerstrøm Andersen med inspiration fra systemteori og governmentality-studier (2008). Andersens analyse fremviser effektivt en række kritiske aspekter ved den magt, som er på spil i sundhedsspillet. Spillet har ifølge Andersen som formål "at få familier, elever og skole til at se på sig selv med et sundhedsblik og indgå aftaler om ansvarsfordeling i forhold til børnenes sundhed" (2008:195). Han pointerer, at spillet er et middel, hvormed sundhedsmyndighederne navigerer mellem at respektere familiers autonomi og samtidig promovere intensiverede sundhedsmål, som reelt omfatter en nærmest ubegrænset mængde livsforhold. Denne sammenvævning af autonomi og styring gør spillet til en governmental teknologi par excellence. Desuden understreger Andersen, at *Sundhed på spil* indgår i en sektor-overskridende strategi, hvor sundhedsmyndighederne søger at trænge ind i og mobilisere andre sektorer og agenter for at få disse til at promovere officielle sundhedsmål. Sundhedsmyndighederne anerkender, at de for at udøve magt er nødt til at medtænke de strategier, som allerede eksisterer i fx skoler og blandt forældre. De anerkender hermed "magtöverlegenhedspositionens afmagt" eller, "at der ikke er noget sted, hvorfra man kan have magt" (2008:190). Strategien må indlejres i statslige såvel som ikke-statslige agents egne handlinger, således at magten kommer til at operere direkte gennem det civile samfund. Hvad det er for strategier blandt civilsamfundsagenterne, som styringen må knytte an til, belyser Andersen imidlertid ikke. Han lader det op til fremtidige studier "at undersøge, de deltagerstrategier, som optræder i skabelseslegene" (2008: 202). Civilsamfundet kommer derfor her til at fremstå som en art "black box" og dets dynamikker som passivt objekt for styringsstrategierne.

En anden iagttager inspireret af governmentality-analytikken, Lars Thorup Larsen, har foretaget lignende observationer af aktuelle danske sundhedskampagner (Larsen 2003). Larsen påpeger, at de danske sundhedsmyndigheder anlægger en strategi om at kanalisere sundhedsfremme gennem en række "indirekte relationer", hvilket indebærer en ansvarliggørelse af skoler, arbejdspladser og lokalsamfund, for at få disse til at virke som "sundhedsfremmende miljøer". Snarere end at intervenere med negative sanktioner ønsker sundhedsmyndighedernes at gøre sundhedsfremme til et folke-eje. De fremviser hermed, hvad Foucault kaldte "the state phobia" (Larsen 2003:8). Denne stats-fobi indebærer en konstant skeptisk overvejelse over statslig styring, som mistænkes for at være overdreven uden respekt for det, der styres,

og baseret på utilstrækkelig viden om styringsobjekternes autonome processer og mekanismer. Det, som Larsen især understreger, er, hvordan civilsamfund og virksomheder søges indrullet i strategien for sundhedsfremme, og hvordan grænserne mellem offentlig og privat hermed udviskes (2003:10). Staten betoner på den ene side et ønske om at undgå at styre samfundet, men er på den anden side drevet af "a burning wish to penetrate civil society with healthy values" (2003:9).

Netop denne formulering om et civilsamfund, som staten ønsker at "gennemtrænge med den offentlige sundhedsfremmes værdier", indikerer, hvordan Larsen oscillerer mellem et begreb om civilsamfundet som en diskursivt konstrueret styringskategori og et klassisk institutionelt begreb om civilsamfund. Larsen skriver, at civilsamfund og lokale fællesskaber bør anskues som "governmentale teknikker" anvendt af den offentlige sundhedsfremme, ikke som en kilde til social integration (2003:10). Andetsteds dukker imidlertid et institutionelt begreb om civilsamfund op:

The health plan is actually targeted at exactly those civil society institutions which were the cornerstone in the generalization of disciplinary society: Schools, workplaces, local communities and hospitals (2003:8).

I forlængelse heraf foreslår Larsen endog, med afsæt hos Michael Hardt, at det civile samfund er ved at visne bort på grund af nye former for biopolitisk kontrol. Påstanden om opløsning af civilsamfundets institutioner støtter sig nødvendigvis på en traditionel forståelse.³

Forskelspolitik: magtens nye redskab?

Andersens og Larsens analytiske kritik leverer, uagtet deres noget dobbelttydige brug af civilsamfundsbegrebet, en vigtig belysning af moderne statslig styring af borgeres livsstil. Ikke mindst demonstrerer de magtens forsøg på at væve sig sammen med dens styringsobjekt. For det første viser de, hvordan strategier til sundhedsfremme anvender et begreb om magt som noget, der "spiller" i reversible, identitetsskabende mikro-relationer. For det andet viser de, at strategierne anskuer magt som ikke-subjektiv og ikke-lokalisérbar inden for traditionelle sektor-grænser. For det tredje betragter sundhedsstrategierne magt som noget, der må udøves ved at modellere og finjustere sig selv i forhold til individers og gruppers egne værdier og rationaler. Således fremstår sundhedskampagnerne som en magtstrategi, hvis normative standarder ikke påtrykkes autoritativt oppefra, men snarere medproduceres aktivt af de styrede selv. Den governmentale tilgang viser her effektivt, hvordan moderne magtudøvelse retter sig mod individers skabelse af identitet i det civile samfund – ved at lede subjekter til særlige former for selvledelse i deres dagligliv som fx forældre og familier og ved at love dem mere handlekraft og frihed. De ovennævnte analyser beskriver hermed konkret den offentlige myndigheds-

udøvelses sammenvævning med det civile samfund. Studierne antyder også, hvordan kritik og modstand fra civilsamfundet, fra fx forældregrupper eller foreningen *Skole og samfund*, ikke udgør magtens grænse eller eksterne modstander, men snarere indrulleres produktivt i magtstrategierne. Dette rejser spørgsmålet, om civilsamfundet meningsfuldt kan betragtes som magtkritikens base i governmentality-perspektivet, eller om det snarere udgør en art "magtens relæ", som giver yderligere intensitet til magtstrategier?

Netop problemet om magtens tilsyneladende grænseoverskridende karakter i kraft af magtstrategiers adaption af dens traditionelle modstandere – nemlig analytisk og aktivistisk socialkritik – er i de senere år blevet behandlet både empirisk og socialfilosofisk. Et internationalt eksempel fra den sundhedsfaglige kontekst er Vucina & Triantifillo (2009), som i et studie af HIV-bekæmpelse i Brasilien bl.a. viser, hvordan de offentlige sundhedsmyndigheder i et forsøg på at influere homoseksuelles livsstil og identitet anvendte socialkonstruktivistisk tænkning m.h.p. at styre mere kulturelt sensitivt. Styringsstrategien indoptog således kultursociologiske begreber i et forsøg på at trænge ind i og styre på det civile samfunds betingelser, her bøssekluturens egne normer.

På et mere generelt niveau har en række neomarxistiske iagttagere påpeget, hvordan den socialkritik, som taler på vegne af subgruppers interesser, egenart og kultur i stigende grad indrulleres i magtstrategierne (Hardt & Negri 2004; Žižek 1999; Taylor-Gooby 1994). Slavoj Žižek har provokerende foreslået, at samtidens kritiske teori, bl.a. med sin betoning af partikulære kampe, marginaliserede gruppers rettigheder og kulturel diversitet, passer som hånd i handske med den moderne kapitalisme, som netop profiterer på og bekræfter kulturelle forskelle (Žižek 1999). Fra et udsigtspunkt i socialpolitikken hævdede Peter Taylor-Gooby (1994), at postmodernistisk teori med dens betoning af fragmentering, partikularitet og kulturel diversitet er kommet til at fungere som et "ideologisk røgslør", som overskygger de liberale markedsprincippers universelle ekspansion. Særligt interessant er Taylor-Goobys påstand om, at postmodernisternes forestilling om samfundsmæssig fragmentering og singulære identiteter – eller kort sagt civilsamfundets irreducérbare diversitet – koblet med forfægtelsen af enhver videns kulturelle og historiske indlejrethed, blokerer for videnskabelig beskrivelse af objektive, sociale fællesbetingelser (1994:387). De forskellige iagttagere peger på, at poststrukturel magtkritik risikerer at blive indistinkt med magtstrategier, der allerede støtter sig på en "forskelspolitik" – som kort kan beskrives som en politik, der har til formål at anerkende enhver persons eller gruppes kulturelle identitet i det offentlige rum.

Den centrale indvending, som ovennævnte neomarxisters retter mod poststrukturel og postmoderne teori, vedrører disses manglende blik for, hvordan bestemte sociale betingelser formes (næres eller undergraves) af de spidsfindige magtteknologier, som de analyserer i deres "samtdiagnostiske" ar-

bejde. Poststrukturalister hævdes at overse, at deres analytiske arbejde for anerkendelse af forskelle overskygger de bredere magtforhold og sociale forskydninger, som sætter betingelser for, hvilke forskelle der overhovedet kan kæmpes for. Tilsvarende begrænsninger kan siges at gælde for governmentality-studier såsom Andersens og Larsens, idet de prioriterer analytisk kritik af subtile magtteknologier over generelle overvejelser over civilsamfundets rolle og de sociale, institutionelle betingelser for ikke-statslige og non-profit former for aktivisme (Flyvbjerg 1998).

Governmentality-analytikere er endnu ikke blevet udpeget som implicite redskaber for magten, om end de er blevet anklaget for at isolere sig fra politiske kampe til fordel for en abstrakt – og tiltagende politisk tandløs – akademisk virksomhed (O'Malley et al. 1998). Men en tættere tilknytning til sociale bevægelser og marginaliserede grupper synes ikke at være en tidssvarende løsning på governmentality-forskningens tendentielle akademiske isolation og udgrænsning af sociale betingelser. En sådan forbindelse vil nemlig umiddelbart kunne gå i fint samspil med samtidens offentlige planlægning og management med dennes stigende betoning af kulturel diversitet og anticentralisme – i hvert fald, hvis man skal tro de neomarxistiske kritikere. Ifølge dette argument vil Foucauldianerne næppe opnå en radikal kritik af magten, men snarere yderligere sammenvævninger med den og forøgede muligheder for instrumentalisering.

Hvis vi lytter til neomarxisternes kritik, tegner der sig to centrale udfordringer for post-foucauldianske magtanalyser, som ønsker at beskæftige sig med civilsamfundet. For det første at foretage en nærmere diskussion af disse studiers analytiske og normative position i forhold til civilsamfundet. For det andet at overveje, hvilken nærmere rolle de foucauldianske – og generelt poststrukturelle – magtanalyser aktuelt selv spiller i kredsløbet mellem styring og civilsamfund. Trods Foucaults understregning af begrebers taktiske og kontekstuelle funktion – at de udgør en aktiv handling i et begrebsligt overtegnat felt – har hans efterfølgere indtil nu ikke været særlig opmærksomme på, hvilken taktisk rolle, som "progressive" begreber såsom "diversitet", "pluralisme", "anticentralisme", "borgerdrevet innovation" mv. spiller i aktuelle styringsstrategier.

Vi skal i det følgende nærmere vurdere to bidrag, som begge behandler problemet om magtstrategiers sammenvævning med civilsamfundet med afsæt i Foucaults tænkning. Det drejer sig som om Michael Hardt og Antonio Negris arbejde, primært udfoldet i *Empire* (2001), som hævder at overkomme Foucaults og governmentality-studiernes påståede begrænsninger. *Empire* søger at sætte begreber på magtens aktuelt grænseoverskridende karakter, at teoretisere relationen mellem magt og socialkritik samt at forslå en diagnose af civilsamfundet og dets modstandspotentiale. Hardt & Negri er relevante for nærværende diskussion, fordi de forsøger at vriste Foucaults begreber fri af governmentality-litteraturens greb ved hjælp af en marxistisk tilgang og

hermed umiddelbart imødekommer de ovennævnte neo-marxisters indvendinger. Hardt & Negris værk sammenlignes dernæst med et bidrag fra Nikolas Rose. Roses bidrag repræsenterer et godt bud på en "state of the art" analyse af civilsamfundet set fra governmentality-perspektivet; den er præget af empirisk fokusering på lokale magtteknologier, modstand mod at indsætte analysen i en overgribende teori og en yderst afdæmpet normativitet.

Imperiets gennemtrængning af det civile samfund

I deres indflydelsesrige værk, *Empire* (2001), anvender Hardt & Negri bl.a. Foucaults magtanalytik som en vigtig inspirationskilde. Forfatterne er ligesom Foucault interesseret i at indfange en magt, som er vanskeligt iagttagelig indenfor den moderne tænkning, idet den overskrider modernitetens institutionelle skel såvel som dens begrebmæssige kategorier. *Empire* beskriver, hvordan bevægelsen fra modernitet til postmodernitet, fra imperialismen til imperie, i stigende grad opløser distinktioner mellem indenfor og udenfor, eller hvordan transcendensten gradvis opløses til immanens. Dette resulterer i en tiltagende desintegration af velkendte, moderne skel mellem natur og kultur, offentligt og privat, nationalt og internationalt, som samtidig betyder en transformation af magtens praksisser. Denne diagnose betoner hermed et immanens-perspektiv, som udgør krumtappen i Hardt & Negris analyse. Det er netop imperiet selv, som skaber den verden, hvori det udfoldes:

Biopower is a form of power that regulates social life from its interior, following it, interpreting it, absorbing it, and rearticulating it (Hardt & Negri 2001:23-24).

Jeg vil først kort beskrive "den imperiale magt", som øjensynlig er velkendt, for derefter at fokusere på Hardt & Negris tilgang til civilsamfundet.

Empire ønsker at fortælle noget afgørende om, hvordan magt udøves i dag, som dens forfattere hævder, er vanskeligt at indfange ved hjælp af den moderne kritiske tradition, men også ved hjælp af postmodernistiske teorier. Hardt & Negris diagnose af samtidens magtudøvelse er, at magten ikke blot er grundlæggende decentreret; at den ikke først og fremmest virker ved at opsætte grænser og hierarkier, ekskludere eller bygge mure; den standardiserer og normaliserer ikke. Den opererer derimod hen over grænser ved at inkorporere forskelle inden for sine åbne, ekspanderende grænselinjer og i sine mangfoldige udvekslinger (2001:xii). Det er denne sammensmeltning, eller endog uadskillelighed, mellem magtens virkemåder og de processer, som den retter sig mod, som gør det så vanskeligt at identificere "magten". Dette har vidtrækkende konsekvenser for, hvordan vi kan tale om magt og modmagt, stat og civilsamfund, og for hvordan social kritik kan udøves.

I *Empire* er det kontrolsamfundets⁴ alt overskridende logik, som ifølge Hardt & Negri medfører, at det civile samfund opløses eller "visner bort"

(2001:328-332). Opløsningen af civilsamfundet foregår gennem afviklingen af den tidligere fungerende dialektik mellem den kapitalistiske stat og arbejdskræfterne, mere specifikt, i takt med fagbevægelserne aftagende rolle og de kollektive aftalers faldende betydning (2001:328). Men civilsamfundets opløsning er også uløseligt forbundet med overgangen fra disciplin til kontrolsamfund, hvor de subjektiveringsformer, som tidligere var bundet til de disciplinære institutioner, nu overskrider institutionelle barrierer og spreder sig ud i hele samfundet:

Today the social institutions that constitute disciplinary society (the school, the family, the hospital, the factory), which are in large part the same as or closely related to those understood as civil society, are everywhere in crisis. As the walls of these institutions break down, the logics of subjectification that previously operated within their limited spaces now spread out, generalized across the social field (2001:329).

Kontrolsamfundets fremmarch indebærer ikke, at disciplinen, der "uophørligt hvisker" inde i subjekterne, ophører (2001:330). Tværtimod, i takt med institutionernes sammenbrud bliver den disciplinære logik, ifølge Hardt & Negri, stadig mindre spatialt afgrænset. Fængslets, skolens, fabrikkens og hospitalets disciplin udbredes henover tidligere grænser og sammenknyttes i en hybrid subjektivitets-skabelse (2001:330). I "kontrolsamfundet" har de disciplinære institutioners logikker overskredet tidligere institutioner og gennemtrænger nu fuldstændigt det sociale rum. Hardt skriver andetsteds:

The logic of capitalist production perfected in the factory now invests all forms of social production. The same might be said also for the school, the family, the hospital, and the other disciplinary institutions. ... Social space has not been emptied of the disciplinary institutions; it has been completely filled with the modulations of control (Hardt 1995:3).

Til skuffelse for dem, der endnu nærer håb om, at magtkritikken skal komme fra fagforeninger, interesseorganisationer, lokale aktører mv., proklamerer Hardt kategorisk:

Not the State, but civil society has withered away! In other words, even if one were to consider civil society politically desirable ... the social conditions necessary for civil society no longer exist (1995:5).

Hvis civilsamfundet er opløst som sæde for socialkritik, hvor skal denne så komme fra? Det følger af Hardt & Negris immanens-perspektiv, at modstand altid må tage sit afsæt i inden for magten og således altid samtidig vil indgå som del af magten. Hermed er det således umuligt at opnå en radikal, eller

endelig, frigørelse fra magten; der gives kun måder, hvorpå magten kan blive vendt mod sig selv. Dette efterlader dog spørgsmålet om, hvordan en sådan type modmagt ser ud, og hvorvidt det egentlig er meningsfuldt at tale om "modstand". Hardt & Negri påpeger, at den form for kritisk tænkning, som bidrog til at skabe en udvej ud af moderniteten, bl.a. ved at referere til civilsamfundet i form af bl.a. kulturelle subgrupper, fagbevægelse og interesseorganisationer, har mistet sin virkning, og at nye platforme for kritik må konstrueres (2001:217). Men for så vidt at magten er alle og ingen steder, bliver det svært at udpege konkrete angrebepunkter for kritisk virksomhed. Deres narrativ om, at imperiets magtlogik har trængt sig ind overalt i kontrolsamfundet er et temmelig tvivlsomt udgangspunkt for såvel specifik analytisk kritik som politisk aktivisme (Badiou 2003).

Hardt & Negris værk er tiltrækkende som en overgribende analyse af modernitetens grundlæggende selv-problematisering, som afstedkommer en konstant opløsning af fikserede magtrelationer gennem krise og efterfølgende fiksering af nye magtformer. Som et redskab til konkrete analyser af styringsstrategier rettet mod civilsamfundet, såsom sundheds-, kultur-, eller socialpolitik, er tilgangen dog mindre brugbar. Hardt & Negri prædestinerer nemlig sådanne analyser ved at forankre deres teoriapparat dybt i en meta-fortælling om modernisering og historiens fremdrift gennem dialektiske modsætninger. Det element i Hardt & Negris grandiose diagnose, som umiddelbart kan bruges til at udvikle den foucauldianske position vedrørende spørgsmålet om civilsamfundets status, er især deres provokerende påpegning af "magtens", herunder offentlig myndighedsudøvelse, adoptering af den kritiske socialteoris begreber om diversitet, kulturel singularitet mv.

Civilsamfundet som magt og modstandskategori

Når "governmentality"-analytikere beskæftiger sig eksplicit med civilsamfundet, trækker de typisk mere direkte på Foucaults analytiske begrebsapparat. De arbejder ligesom Hardt & Negri med et aktivt kredsløb mellem magt og kritik. Dette sker især ved at understrege liberale styringsstrategiers enestående evne til kontinuerligt at tilpasse sig kritik og give løfter om at styre bedre, klogere og med større respekt for styringsgenstanden, her især økonomien og civilsamfundet (Gordon 1991; Rose 1996; Dean 1999). I dette perspektiv er moderne liberal styring et system for refleksion over magtudøvelse, som rummer et internt, selvproblematiserende imperativ karakteriseret ved skepsis i forhold til statslig planlægning og dybdegående regulering af menneskelig virksomhed, desuagtet at den samtidig intervenserer for at "sikre" en passende udfoldelse af det, som tages for civilsamfundets naturligt iboende mekanismer. Den moderne liberale styrings særlige "dobbelt-blik", som iagttaget dens styringsobjekter som quase-naturalistiske, dvs. som på én gang dét, styringen skal producere og dét, som styringen skal sikre i dets optimale naturlighed (Burchell 1996).

Nikolas Rose anvender effektivt denne dobbelthed af naturalisme/konstruktion i en analyse af, hvordan "lokalsamfund" ("community") i 1990'erne begyndte at afløse "det sociale" som nøglekategori for politisk styring på tværs af vestlige velfærdsstater (Rose 1996). Rose's analyse demonstrerer, hvordan en kategori, som oprindeligt blev anvendt af aktivister til social kritik, senere overtages af offentlige myndigheder og anvendes i forskellige strategier for planlægning, kontrol, og risikominimering. Disse strategier baserede sig på en forestilling om en "genoplivning" af et tabt lokalsamfund med potentialer for kriminalitetsforebyggelse, integration, revitalisering af boligkvarterer mv. Rose skriver:

This idea of community as lost authenticity and common belonging was initially deployed in the social field as part of the language of critique and opposition directed against remote bureaucracy. Community activists were to identify not with the welfare system which they saw as degrading, policing and controlling, but with those who were the subjects of that system – the inhabitants of the housing estates, projects and ghettos (1996:332).

Lokalsamfund var en fremtrædende modstands- og kritikkategori i 1960'erne, men den fandt hurtigt anvendelse hos myndigheder til at repræsentere, problematisere og intervenere i problematiske kulturelle og geografiske zoner. Rose konstaterer, at lokalsamfund blev en styringskategori, idet øjeblik det blev gjort instrumentelt og kom til at indgå i myndigheders sprogbrug og klassifikationer (1996:334). Sociologer accelererede denne proces ved at intensivere studier af det sociale liv i lyset af lokalsamfunds-kategorien og ideen om lokalsamfundets opløsning og iboende potentialer. Kort sagt, det som oprindeligt opstod som en modstandskategori blev i løbet af et relativt kort tidsrum omformet til et redskab for styringsmæssig intervention i kraft af eksperters diskursive kreativitet.

Roses analyse rummer en afgørende pointe i relation til artiklens problematik. Nemlig den, ganske vist implicite, tese om, at transformationen i politisk rationalitet – fra nationalstatslig planlægning til styring gennem diverse lokalsamfund – ikke skal anskues som *enten* et produkt af centrale myndigheders implementering oppefra, *eller* som et resultat af differentieringen af interessegrupper, lokalsamfund eller regioner, som søger større autonomi nedefra. Offentlige politikkers adoptering af lokalsamfunds-kategorien skal snarere ses som produkt af et dynamisk *samspil* mellem viden frembragt af kritiske aktivister og samfundsforskere, på den ene side, og forskellige myndigheder, som søger at styre på en mere kulturelt sensitiv, ansvarliggørende og differentieret facon, på den anden. I korthed opstod der et kredsløb, en gensidigt befrugtende relation, mellem magt og kritik. I Roses analyse er der således langt fra tale om en stadig altomfavnende magtform (imperiet), som

formår at penetrere og opløse det civile samfund. I stedet er der tale om et singulært samspil, hvor offentlig magtudøvelse muliggør visse former for civilsamfunds-baseret modmagt, som på den anden side igen muliggør nye former for myndighedsudøvelse.

Empire (2001) og governmentality-tilgangen peger begge, om end via ganske forskellige veje, på en generel mekanisme, hvormed magten formår at indoptage og koble sig til civilsamfundet og dets kræfter. Begge bidrag forsøger at håndtere den udfordring, som sammenvævningen af magtstrategier og civilsamfund udgør. De behandler begge nøgleproblemer forbundet hermed såsom magtens løbende indoptagelse af sin "ydside", magtens omfavnelser af diversitet, og det heraf afledte problem om at identificere og kritisere magten.⁵ Samtidig adskiller de sig på afgørende punkter. Hardt & Negri tager tydeligt afsæt i marxistisk teori, hævder provokerende at poststrukturalismens aktuelt spiller en ideologisk rolle. Denne påpegning kunne bruges til at gøre governmentality-skribenter som bl.a. Nikolas Rose opmærksomme på, at deres positive indikering af kulturel diversitet, sociale bevægelser m.v. i form af "ethico-politics" (Rose 1999) nemt spiller sammen med magtstrategier på uventede og ikke-intenderede måder. Konkrete undersøgelser af, hvordan sådanne begreber bliver indistinkte med politiske programmer må dog vrides ud af Hardt & Negris meta-teoretiske, totaliserende fortælling. Som analytiker er governmentality-traditionens tilgang til kredsløbet mellem styring og civilsamfund mest fleksibel, idet den, i modsætning til Hardt & Negris monolitiske teoretisering af dette kredsløb, understreger den historiske og singulære karakter af relationerne mellem magt og socialkritik.

Midlet til at overskride den foucauldianske tilgangs begrænsninger i forhold til civilsamfundet, påpeget indledningsvis, er næppe en abstrakt teoretisering af magtens postmoderne karakter *som sådan* eller af relationen mellem magt og socialkritik in abstractum. Skal vi forholde os analytisk nuanceret til magtstrategiers aktuelle anvendelse af poststrukturelle eller kvasi-poststrukturelle begreber, kan vi ikke blot over én kam fordømme poststrukturalismen som ny ideologi. Heraf følger, at der næppe er nogen vej udenom det tålmodige arbejde med at undersøge konkret empirisk, hvordan socialkritikkens figurer mobiliseres i aktuelle styringsprogrammer, og hvilken specifik rolle de spiller heri. Mens vi således godt kan lade os inspirere af Hardt & Negri samt andre neomarxisters påpegning af poststrukturelle figurers strategiske indrullering, må vi undvige deres alt overgribende magtanalyse og for ensidige ideologikritik.

Den sidste del af artiklen søger at udvikle governmentality-perspektivets tilgang til civilsamfund med inspiration fra den ovenstående diskussion. For det første diskuterer jeg, hvordan en analytisk kompleks tilgang til styring og civilsamfund kan fastholdes med hjælp fra Foucault selv, men også med inspiration fra elementer i neo-marxisternes kritik. For det andet overvejer jeg den implicite "politik" i governmentality-analytikkens tilgang til civilsamfundsba-

seret modstand og de sociale betingelser herfor. Her påpeger jeg, at udsagn om "forskelle" og "kulturel diversitet", som bør respekteres, altid er ambivalente og ikke kan anvendes uproblematisk som grundlag for magtkritik.

Hvordan undgå et unipolart begreb om civilsamfundet

Den erodering af civilsamfundet som base for kritik og modstand, som både Hardt & Negri og Rose leverer, må være stærkt foruroligende for dem, som sætter deres lid til civilsamfundet som sæde for social kritik, velfærdsstatens fornyelse og værdibaseret dialog. Fortalere for civilsamfundets progressive potentialer har læst Foucault med en dystrehed, der ligner Hardt & Negris diagnose – nemlig, at han skulle anskue civilsamfundet som gennemstrålet af disciplinær mikromagt. Hermed umuliggøres forestillingen om et domæne for progressiv dialog og instruktiv etik, og civilsamfundet toner dystert frem som gennemtvunget af disciplinære anordninger og alles overvågning af alle (Cohen og Arato 1992:295).⁶ Sådan en (habermasiansk) forestilling har mærkværdigvis visse ligheder med det indtryk, som aktuelle governmentality-studier giver af civilsamfundet som passivt objekt for koloniserende magtstrategier.

Jeg vil imidlertid i det følgende demonstrere, hvorfor det civile samfund ikke blot kan være et passivt objekt for magtstrategierne. Lad os først ved hjælp af Foucault afvise Hardt & Negris påstand om én magtform, som indefra opløser det civile samfund. Selvom Foucaults begreb om biopolitik ligner den imperiale magt, idet biopolitikken også tager hele menneskelivet som objekt og indskriver sig i en principielt ubegrænset række domæner, er det afgørende, at biopolitikken ikke kan få den altgennemtrængende karakter, som Hardt & Negri antager. Biopolitik dukker ifølge Foucault op i sammenhæng med en liberal rationalitet, som forfægter nødvendigheden af at tillade det styrede – økonomi, civilsamfund – frihed. Biopolitikens regulerende imperativ må derfor konstant afbalanceres med en governmental logik, som overvejer grænserne for styring (Dean 1999).

Generelt for Foucaults magttænkning er, at den på ingen måde er unipolar. Magten står altid over for andre magtlogikker med andre ophav, ligesom den udfordres af modmagts-former, som udvikler sig med afsæt i magtformens egne elementer. Foucault viser fx, hvordan pastoralledelse fra middelalderen transformerede sig i et gensidigt samspil med en række modledelser, der gjorde brug af taktiske elementer tilhørende "kristendommens overordnede system" (2007:231). Han foreslår, at den moderne governmentaltet på samme måde bør analyseres som formet af modledelsesbevægelser, som tog afsæt i dens egne anliggender. Derfor kan én magtform ikke overtegne hele det sociale felt, som Hardt & Negri forestiller sig. Foucaults nietzsche-inspirerede historieontologi om historien som *kræfternes* spil synes at udelukke *Empire's* idé om opkomsten af én altgennemtrængende magtlogik. Foucaults forståelse af magt og modmagt er ej heller dialektisk, hvor magt og modmagt danner en art syntese, hvori de overleverede elementer indgår i relation på en ny måde.

Magten formes snarere af multiple modstandspunkter, hvis samspil man må analysere empirisk-historisk, frem for at indsætte det i en generel skematik (Collier 2009).

Et yderligere modstandspunkt for en idé om et civilsamfund, som gennemtrænges af magten er, at governmentalitet ifølge Foucault muliggør en historisk specifik relation mellem regeringsudøvelse og kritik, nemlig magtkritik gennem "sandhedstale". Foucault påpeger, at der med den moderne governmentalitet etableres en ny relation mellem regeringsudøvelse og viden, hvori governmentaliteten selv skaber og opretholder positioner, hvorfra magten kan kritiseres med reference til sandhed. Der sker en spaltning, hvorefter videnskaben "så at sige står ansigt til ansigt med regeringskunsten" (Foucault 2007:380). To poler opstår hermed: en regering, for hvem sand erkendelse er absolut nødvendig og en videnskab, der påberåber sig sin teoretiske renhed, ikke mindst med reference til økonomiens love. Hermed kommer økonomiens principper til at fungere som en test på fornuftig regeringsudøvelse. Markedet bliver den afgørende verifikationsinstans, dvs. det domæne, hvis funktion er at fortælle sandheden om samfundet og dets rette organisering. Civilsamfundet er netop, ifølge Foucault, et selvbegrænsningsprincip for regeringsudøvelse, som er gennemstrålet af økonomiske rationaler (Foucault 2008:297).

Jeg vil imidlertid foreslå, at når det gælder nutidens offentlige politik tjener det civile samfund – ikke som "miljø for markedsagenter", men snarere som forestilling om agents spontane sociale integration – i mange tilfælde en lignende verifikationsfunktion, som hidtil ikke har været særlig belyst.⁷ Det er derfor en vigtig opgave at undersøge nærmere, hvordan det civile samfund – som antages at tilbyde en mere human, instruktiv etik – i dag fungerer som bekræftelse, kritik og "test" af diverse statslige reformer af social-, kultur- og sundhedspolitik.

Men bekræftelse eller kritik af regeringsudøvelse i det civile samfunds navn har hverken i dag eller tidligere en fast referent som sit grundlag. Foucault foreslår, at man analytisk bør foretage en "afnaturalisering" af det civile samfund for at undersøge, hvordan kategorien optræder som referencepunkt i konkrete styringspraksisser. Han understreger, at man bør undlade at acceptere som på forhånd givne:

notions such as the sovereign, sovereignty, the people, subjects, the state, and civil society, that is to say, all those universals employed by sociological analysis...in order to account for real governmental practice (Foucault 2008:2).

En sådan afnaturalisering befordres af, at det civile samfund allerede selv bygger på en konstruktivistisk ontologi. Ligesom biopolitik, som påpeget af Larsen (2007:23), refererer kategorien civilsamfund ikke til noget fast objekt, men

snarere til en række normative principper vedrørende dets selvorganisering og evne til at bidrage til statens helhed. Således understreger dets fremmeste fortalere, at det civile samfund kun eksisterer, for så vidt visse kommunikative procedurer og institutionelt-retslige betingelser opretholdes (Habermas 1992). Givet sådanne betingelsers kulturelt og historisk omtvistelige karakter kan civilsamfundet næppe tjene som et for én gang givet, positivt udgangspunkt for modstand eller magtkritik.

Lad os notere, at Foucault flere steder betegner civilsamfundet som en "governmental teknologi". Civilsamfundet ikke er en "primær realitet", men snarere et element i de governmentale teknologiers historie (Foucault 2008:296). Og lad os kort bestemme governmental teknologi som en generaliseret strategisk logik, der muliggør, at objekter bliver synlige som styringsgenstande på bestemte måder. Anskuet på denne måde udgør "civilsamfundet" en teknologi, som producerer et skel mellem staten og statens ydre som et selvstændigt domæne med egne, iboende lovmæssigheder. Såfremt civilsamfundet er en sådan generaliseret strategisk logik – og altså ikke et bestemt sæt institutioner – følger, at "civilsamfund" kan antage mange forskellige former, afhængig af den specifikke styringspraksis, hvori det mobiliseres. Analytisk får vi hermed ikke bare ét civilsamfund, men flere forskellige civilsamfunds-forestillinger. At begribe civilsamfund som en governmental teknologi hjælper os således med en afgørende analytisk opgave: At undgå et unipolart og substantielt civilsamfundsbegreb. I stedet kan vi vise, at der er *mange civilsamfund*, produceret i forskellige styringsstrategier og farvet af forskellige rationaler, såsom byfornyelse, kriminalitetsbekæmpelse, sundhedsfremme, integration mv. Vi må undersøge, hvorfra, af hvem, og med hvilke begreber det civile samfund konstrueres som styrings- eller modstandskategori – eller netop som kategori, der netop på én gang tilskrives styrings- og modstandspotentialer. Og vi bør have øje for, at poststrukturalister og poststrukturelle begreber udmærket kan deltage i dette konstruktionsarbejde.

Civilsamfundets modstand i governmentality-optik

Den anden afgørende udfordring, som allerede blev noteret indledningsvis, er governmentality-studiers iøjnefaldende fravær af overvejelser over de sociale betingelser for civilsamfunds-baseret modstand. Vi skal se, at dette fravær hænger sammen med, hvad vi kunne kalde governmentality-analytikkens mere eller mindre eksplicite etisk-politiske attitude. Denne attitude har visse ligheder til mere mainstream sociologisk teori i forhold til spørgsmålet om civilsamfundet som sæde for modstand og kritik, men inkluderer ikke dennes typiske overvejelser om de konstitutionelle, institutionelle og sociale betingelser for civilsamfunds-baseret aktivisme (Flyvbjerg 1998).⁸ Mens governmentality-skribenter således billiger og ønsker at facilitere individers og grupper selvskabende, modstandsdygtig aktivitet, har de hidtil undgået at behandle betingelserne for sådan virksomhed. Vi skal først kort se på et governmenta-

lity-studie af en borgergruppes specifikke modmagt, for dernæst at diskutere traditionens generelle position i forhold til sådanne praksisser.

Der findes ikke et væld af governmentality-studier, der empirisk undersøger modmagtsformer i civilsamfundet, idet hovedstrømmen vælger at beskrive dominerende styringsregimer inden for og på tværs af den offentlige og private sektor. Men Lisa Blackmans arbejde med selvhjælpsgruppen *The Voice Hearers' Network* skal tjene som paradigmatisk eksempel på governmentality-analytikkens tilgang til modmagt (Blackman 1998). Blackmans analyse afspejler det foucauldianske kritikideal om at destabilisere fastlåste vidensregimer, her den moderne psykologi og specifikt dens måde at fastlåse og patologisere mennesker, som hører stemmer:

The research was a strategic attempt to de-naturalise and de-stabilise "psy" understandings and show that they are historical contingent and not natural (Blackman 1998:40).

Blackman fatter interesse for en selvhjælpsgruppe, der bryder radikalt med det officielle behandlingssystems diagnostiske, medicinerende regime. Dette sker ved at formulere og underlægge sig en alternativ viden om det at høre stemmer, der italesætter dette som en særlig "evne" frem for som patologisk lidelse. Ved at udøve kritik i form af afvisning af den sandhed, hvorigennem man ledes, afspejler *The Voice Hearers* præcist Foucaults ideal for kritisk praksis. Blackmans kritik er "strategisk", rettet mod at ryste psykologiens krav om at udgøre en neutral videnskab om mennesket. Hendes tilgang er desuden "perspektivistisk", idet den erkender at tale fra et bestemt sted, hvorfra den forøger at åbne muligheder for at tænke anderledes om "evnen" til at høre stemmer (Blackman 1998:48). Blackmans begejstring for den civilsamfunds-baserede kritik leder hende dog ikke til på noget tidspunkt at overveje, hvilke institutionelle, sociale betingelser der muliggør eller blokerer en sådan kritik.

Den implicitte normativitet eller "politik" i denne type analytisk kritik synes at være at friholde diverse sociale domæner for fastlåsede magtstrategier, således at forskellene kan spille mere frit. William Connolly repræsenterer netop en sådan foucauldiansk etisk-politiske indstilling, der udmønter sig i:

...practices that enable multifarious styles of life to co-exist on the same territory, and a plurality of political identifications extending beyond the state to break up monopolies of state-centred politics (1993:381).

Det skel, som en sådan etisk-politisk indstilling abonnerer på, er mellem de sociale ordninger, som maksimerer agents mulighed for multipel og aktiv selvskabelse, og de, som låser denne mulighed gennem fastfrosne institutionelle og diskursive regimer.

Når governmentality-studier på denne måde ønsker at facilitere lokale

modstandskampe, borgerdrevet innovation og forøgelse af autonomi ligner de til forveksling den position, som indtages af fortalere for civilsamfundet. Cohen & Arato, to prominente civilsamfunds-teoretikere, opererer således med et civilsamfund, som rummer to progressive elementer, dels social innovation: "...The space of social experimentation for the development of new forms of life, new types of solidarity", og dels åben, demokratisk debat: "The space in which the autonomy of groups and the articulation of conflicts among them are defended and discussion and debate of collective choice occur (Cohen & Arato 1992:38). Ligheden med Connollys formulering er iøjnefaldende. Men trods governmentality-studiernes fejring af civilsamfundets progressive potentialer – eller, rettere, lokale, løsrevne eksempler på modmagt – undlader de generelt at reflektere over de bredere institutionelle betingelser for sådanne modmagtsformer.⁹

Der er fra en række neomarxister netop rettet kritik mod Foucault – og poststrukturalismen mere generelt – for ignorere de kollektive og sociale betingelser for enhver form for modstand. Den foucauldianske magttænkning hævdes at indebære en præference for etik over for politik, som i bedste fald naivt appellerer til en individuel heltegerning og i værste fald implicerer en ironisk, distanceret, depolitiserende konservatisme (Eagleton 1984). Social kritik og modstand forankres ultimativt i individets kreative, modstands-ydende selvskabelse, men vel og mærke en selvskabelse, som ifølge kritikere, ses isoleret fra de konkrete betingelser for en sådan selvskabelse (Tobias 2005).

I lyset af senere års velfærdsreformer er der muligvis behov for en tydeligere afstandtagen til idealet om selvskabende individer såvel som subgrupper, som bør "frisættes" fra snærende ordninger og afhængighedsskabende institutioner. Sådanne reformer taler ofte i termer af at fremme kulturel mangfoldighed, borgeres aktive selvdannelse, eller at åbne velfærdsstaten for plurale velfærdsværdier. I det lys bør den foucauldianske magtkritik blive mere opmærksom på, at heller ikke forskelle og pluralitet eksisterer naturgivent forud for deres diskursive indrullering, men medproduceres af styringsstrategierne. Forskelle eller "pluralitet" i form af social og økonomisk segregering, uens rettigheder, etnisk opsplnitning osv. kan meget vel bekræftes og sedimenteres yderligere af "kulturelt sensitive" programmer eller reformer for "velfærdspluralisme".

En analytisk forskydning vil i den forbindelse være på den ene side at spørge, hvordan sådanne programmer producerer deres begreber om forskel, kultur, civilsamfund, nødvendigheden af reform og, ofte, begrænsning af velfærdsstaten. På den anden side, og vigtigere: som supplement til den analytiske kritik kunne det være kritisk afgørende at inddrage viden, produceret via andre metoder, om levevilkårsforskelle mellem de grupper, kulturer eller zoner, i hvis navn programmer for diversitet og pluralitet mobiliseres. Den analytiske kritik, som prioriteres af Foucault og governmentality-analytikere, kunne her kombineres med en mere traditionel social kritik, som Bourdieu

påpegede (Callewart 2006). Udfordringen er derfor at kombinere og afveje to typer akademisk praksis vedrørende det civile samfund: Dels en fortsat – eller snarere genoptaget? – diskussion af de velfærdsstatslige, institutionelle, rettighedsmæssige betingelser for civilsamfundets udfoldelse. Dels en analytisk kritik af, hvordan viden i form af repræsentationer af "civilsamfund", "communities", "kulturer" m.v. cirkuleres i politiske og administrative strategier, og med hvilke konsekvenser.

Konklusion

Vi har set de analytiske styrker i governmentality tilgangen og dens dynamisk-cirkulære forståelse af styring og civilsamfund. Den tillader os at undersøge de mange teknologier, som afgrænser og former en lang række domæner, som hævdes at udgøre "civilsamfund". Domæner, som på én gang anskues som begrænsning på den liberale styrings rækkevidde og som mål for nye styringsmål. Og vi har set de analytiske vanskeligheder, som et overgribende, unipolært begreb om magt og civilsamfund afføder. Men governmentality-analytikken har svagheder i dens begreb om civilsamfundet, som bør bearbejdes. Når disse analytikere interesserer sig for strategier rettet mod civilsamfundet, er det så fordi de, på linje med megen anden samfundsteori, betragter det som det afgørende domæne for skabelse af autonomi i forhold til statslige (og andre) styringsstrategier? Men hvis de Foucault-inspirerede forskere faktisk ønsker at facilitere individer og grupper mulighed for at skabe sådanne former for autonomi, forekommer det paradoksalt, at deres analytiske kritik systematisk ignorerer de sociale betingelser for sådanne praksisser. Foucauldianerne vil øjensynligt svare, at de er bevidste om faren ved at opstille programmer, at de nægter at ophæve sig til "universelle intellektuelle", der udstikker moraler og svar uafhængig af kontekst, og at de blot søger at åbne sprækker, der gør det muligt for konkrete aktører at "tænke anderledes".

Men for så vidt, at denne Foucaultske position står i nært slægtskab med den forskelspolitik, som allerede er en del af mange aktuelle "kulturelt sensitive" og "medinddragende" styringsstrategier rettet mod civilsamfundet, synes det vanskeligt (og aktuelt utidssvarende) at fastholde en ubesmittet, analytisk-kritisk position. Valget synes i så fald at stå mellem en, i bedste fald, ureflekteret, implicit konservatisme, eller i værste fald at bistå de magter, som man ønskede at kritisere. Hvis visse marxistiske kritikere har ret i at post-strukturalister og foucauldianere i dag spiller en "ideologisk rolle", kunne denne da bestå i: 1) at de fremhæver én type magtudøvelse, den subtile governmentale, på bekostning af andre former for økonomisk, etnisk eller kønsmæssig dominans; 2) at de frembærer en antagelse om, at når blot den analytiske kritik oplyser folk om, at de magtes, så kan (og bør) de også selv frisætte sig – uden at overveje nødvendigheden af en understøttende stat.; og 3) at de implicit eller eksplicit abonnerer på begreber om "forskelle", "kulturel diversitet" og "singulære identiteter", som går i samklang med aktuelle styrings-

strategier, der fastholder eller endog forstærker social segregering.

Måske er spændingen hos governmentality-analytikerne mellem idealet om den ubesmittede analytiske kritik og den aktivistiske orientering en overlevering fra Foucault selv. Žižek argumenterer således for, at der eksisterer en besynderlig spænding i Foucault's magtanalytik mellem den *kølige analytiker* af diskursive regimer og den *passionerede frontkæmper* for de undertrykte:

Foucault likes to present himself as a detached positivist, laying bare the common mechanisms that underlie the activity of passionately opposed political agents; on the other hand, one cannot avoid the impression that Foucault is somehow passionately on the side of the "oppressed", of those who are caught in the machinery of "discipline and punishment", and aims to give them the chance to utter, to enable them to start to "speak for themselves" (Žižek 1999:174).

Det mest oplagte svar på tvetydigheden – som rækker ud over temaet om civilsamfundet – er, at dybdegående analytisk kritik og konkret aktivisme ofte kræver hinanden. Foucault syntes netop at have været klar over, at modmagt eller social kritik næppe effektivt kan udøves fra et afgrænset punkt, men også må udrede det bredere netværk, hvori en given praksis indgår (Badiou 2003: 125). Dette kunne være fx kritik, som skal åbne muligheder for psykiatriske patienter, papirløse immigranter eller miljøbevægelser. Om kritikken også bør inkludere de bredere institutionelle, rettighedsmæssige og sociale betingelser for sådanne grupperes mulige handlen må afhænge af konteksten, men det er uklogt på forhånd at udgrænse dem fra den foucauldianske magtanalytik. Hvis begreber ikke er stabile repræsentationer af ontologiske entiteter, men snarere udgør indspil i et felt overtegnet af begreber (Deleuze & Guattari 1996), er det kritiske spørgsmål næppe, om civilsamfundsbegrebet anvendes "konsistent". Hvorvidt der bør anvendes et institutionelt eller et governmentalt, analytisk civilsamfundsbegreb er snarere et uundgåeligt strategisk valg.

Noter

Jeg ønsker at takke Mads Peter Karlsen, ph.d.stipendiat, KU; Marius Gudmand-Høyer, ph.d.stipendiat, CBS; Mitchell Dean, Professor, Macquarie University, samt den anonyme referee for mange frugtbare kommentarer og samtaler.

1. Keane definerer civilsamfund som: "an aggregate of institutions whose members are engaged primarily in a complex of non-state activities – economic and cultural production, household life and voluntary associations – and who in this way preserve and transform their identity by exercising all sorts of pressures and controls upon State institutions" (1988:14).
2. Sundhedskampagnens medinddragende ambition fastlås: "Med "Sundhed på spil" får forældre med børn i skolen mulighed for at formulere, hvad sundhed skal handle om – i klassen eller på skolen" (Sundhedsstyrelsen 2009).
3. En række internationale governmentality-studier afspejler ligeledes et dobbelttydigt begreb

om civilsamfundet, enten ved at bruge civilsamfund eller begrebslige ækvivalenter som community, third sector, movements etc. (Rose 1999; Morison 2000; Swyngedouw 2006).

4. *Empire* (2001) trækker på Gilles Deleuzes tese om, at der har fundet en overgang sted fra det disciplinære samfund, beskrevet af Foucault (1977), til en anden type af samfundsorganisering, som Deleuze kalder kontrolsamfundet, hvor magten udøves udenfor og på tværs af de tidligere aflukkede institutioner (Deleuze 1997).

5. En lighed mellem Hardt & Negri og Rose er, at begge bidrag placerer sig inden for den immanente kritik. De forholder sig begge til en bestemt samtid, hvori de søger at fungere som ikke blot teori, men også som interventioner ved at skabe forbindelser til politiske og sociale konflikter (Dean 2002).

6. Et belæg for Foucaults påståede negative tilgang til civilsamfundet gives med temaet om intersubjektivitet, hvor Habermas m.fl. fremstilles som optimister, mens foucauldianere øjensynligt er skeptiske betonere af magt og konflikt (Flybjerg 1998:212).

7. Se dog Villadsen 2008; 2009.

8. Flybjerg gennemfører en modstilling af Habermas og Foucaults syn på lovgivning og rettigheder (1998:214). I Flybjergs ensidige konfliktlæsning fremstilles en Foucault, som intet har at sige om rettigheders positive rolle. Men Foucault ville medgive, at det at sikre, at magtspillene spilles med så lille dominans som muligt, kræver ikke blot analytisk kritik, men også retslig beskyttelse. Se hertil Foucault (2000).

9. Temaet om rettigheder og konstitutionel sikring af civilsamfundet udelades her af pladshensyn. For interessante kommentarer til Foucaults syn på rettigheder og lovgivning, se: McNay, 2009.

Litteratur

Andersen, N. Å. 2008: *Legende magt*. København: Hans Reitzels Forlag.

Badiou, A. 2003: "Beyond formalisation an interview", *Angelaki*, 8(2):111-136.

Barry, A., Osborne, T. & Rose, N. (eds.) 1996: *Foucault and Political Reason: Liberalism, NeoLiberalism and Rationalities of Government*. London: UCL Press.

Blackman, L. M. 1998: "The Voice-hearing Experience", *Nordiske Udkast*, (1):39-50.

Burchell, G., C. Gordon & P. Miller (eds.) 1991: *The Foucault Effect: Studies in Governmentality*. Chicago: The University of Chicago Press.

Burchell, G. 1996: "Liberal Government and Techniques of the Self", in: Barry, A., Osborne, T. & Rose, N. (eds.) 1996: *Foucault and Political Reason: Liberalism, NeoLiberalism and Rationalities of Government*. London: UCL Press.

Callewart, S. 2006: "Bourdieu, Critic of Foucault: The Case of Empirical Social Science against Double-Game-Philosophy", *Theory, Culture & Society*, 23(6):73-98.

Cohen, J. & Arato, A. 1992: *Civil Society and Political Theory*. London: MIT Press.

Collier, S. 2009: "Topologies of Power: Foucault's Analysis of Political Government beyond "Governmentality"", *Theory, Culture & Society*, 26(6):78-108.

Connolly, W. 1993: "Beyond Good and Evil: The Ethical Sensibility of Michel Foucault", *Political Theory*, 21(3):365-389.

Cruikshank, B. 1999: *The Will to Empower: Democratic citizens and other subjects*. Ithaca: Cornell University Press.

Dahlager, L. 2005: *I Samtalens rum. En magtanalyse med afsæt i den livsstilsrelaterede forebyggelsessamtale*. Ph.d.-afhandling. København: Det Sundhedsvidenskabelige Fakultet.

- Dean, M. 2002: "Empire and governmentality", *Distinktion*, (6):111-122.
- Dean, M. 1999: *Governmentality: Power and Rule in Modern Society*. London: Sage Publications.
- Deleuze, G. 1997: "Postscript on the Societies of Control", in G. Deleuze 1997: *Negotiations 1972-1990*. New York: Columbia University Press.
- Deleuze, G. & Guattari, F. 1996: *Hvad er Filosofi?* København: Gyldendal.
- Eagleton, T. 1984: "Capitalism, Modernism, Postmodernism", *New Left Review* (I)152: 60-73.
- Flyvbjerg, B. 1998: "Habermas and Foucault: Thinkers for Civil Society?", *British Journal of Sociology*, 49 (2):208-233.
- Foucault, M. 2008: *The Birth of Biopolitics: Lectures at the College De France, 1978-1979*. London: Palgrave Macmillan.
- Foucault, M. 2007: *Sikkerhed, Territorium, Befolkning: Forelæsninger ved College De France, 1978-1979*. København: Hans Reitzels Forlag.
- Foucault, M. 2000: "Useless to Revolt?", in: M. Foucault 2000: *Power: Essential Works of Foucault, 1954-1984*, Vol. 3. London: Penguin Books.
- Foucault M. 1977: *Discipline & Punish: The Birth of the Prison*. London: Allen Lane.
- Gordon, C. 1991: "Governmental Rationality: An Introduction", in G. Burchell, C. Gordon and P. Miller (eds.) 1991: *The Foucault Effect. Studies in Governmentality*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Hardt, M. & Negri, A. 2001: *Empire*. Boston: Harvard University Press.
- Hardt, H. 1995: "The Withering of Civil Society", *Social Text*, 45(4).
- Karlsen, M. P. & Villadsen, K. 2008: "Who should do the talking: The proliferation of dialogue as governmental technology", *Culture & Organization*, 14(4):345-363.
- Keane, J. 1988: *Democracy and Civil Society*. London: Verso.
- Larsen, L. T. 2003: "Biopolitical Technologies of Community in Danish Health Promotion", Conference paper at: Vital Politics: Health, Medicine, and Bioeconomics into the Twenty First Century. London: London School of Economics.
- Larsen, L. T. 2007: "Speaking truth to bio-power", *Distinktion*, (14):9-24.
- McNay, L. 2009: "Self as Enterprise: Dilemmas of Control and Resistance in Foucault's The Birth of Biopolitics", *Theory Culture & Society*, 26(6):55-77.
- Morison, J. 2000: "Government-Voluntary Sector Compacts: Governance, Governmentality, and Civil Society", *Journal of Law and Society*, 27(2):98-132.
- O'Malley, P., Weir, L. & Shearing, C. 1997: "Governmentality, Politics, Criticism", *Economy and Society*, 20(4):501-517.
- Rose, N. 1999: *Powers of freedom: Reframing political thought*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Rose, N. 1996: "The Death of the Social? Refiguring the territory of government", *Economy and Society*, 25(3):327-356.
- Rose, N. & Miller, P. 1992: "Political Power beyond the State: Problematics of Government", *The British Journal of Sociology*, 43(2):173-205.
- Swyngedouw, E. 2005: "Governance Innovation and the Citizen: The Janus Face of Governance-beyond-the-State", *Urban Studies*, 42(11):1991-2006.
- Taylor-Gooby, 1994: "Postmodernism and Social Policy: A Great Leap Backwards?", *Journal of Social Policy*, 23(3):385-404.

- Tobias, S. 2005: "Foucault on Freedom and Capabilities", *Theory, Culture & Society*, 22(4):65-85.
- Villadsen, K. 2009: "The "Human Touch": Voluntary organizations as rescuers of social policy?", *Public Management Review*, no. 2, vol. 11.
- Villadsen, K. 2008: "Doing without the State and Civil Society as Universals: "Dispositifs" of care across the classic sector divide", *Journal of Civil Society*, 4(3).
- Villadsen, K. 2007: "The Emergence of "Neo-Philanthropy": A new discursive space in welfare policy?", *Acta Sociologica*, 3(50).
- Villadsen, K. 2004: *Det sociale arbejdes genealogi: Kampen for at gøre fattige og udstødte til frie mennesker*. København: Hans Reitzels Forlag.
- Vucina, N. & Triantafillou, P 2009: "HIV, Constructionism and Biopower", *Distinktion* (18):29-46.
- Žižek, S. 1999: *The Ticklish Subject: The Absent Centre of Political Ontology*. London: Verso.